

‘Een sprekend voorbeeld’

Contact en transfer bij socialisten in Nederland en België rond 1880

MINTE KAMPHUIS

‘A vivid example’. Contact and transfer between socialists in the Netherlands and Belgium around 1880

This article explores how research on international contacts may contribute to the study of transfers, taking as a case-study the trip of the former Dutch clergyman and socialist leader Ferdinand Domela Nieuwenhuis to the Belgian city of Ghent in 1879. Current research on transfers focuses mainly on the international exchange of ideas but research on the practical side of transfers shows there are other important factors – such as personal contact, friendship and status – that may be overlooked when focusing solely on ideas. This is demonstrated in the way Domela Nieuwenhuis and the early Dutch socialists made use of their international contacts.

Op 24 januari 1880 verscheen het bekende socialistische tijdschrift *Recht voor Allen* met op de voorpagina het artikel ‘Goed en goedkoop brood’. Ferdinand Domela Nieuwenhuis, oud-predikant en eigenaar-hoofdredacteur van *Recht voor Allen*, beschreef erin wat de arbeiders moesten doen ‘tot verbetering van hun lot’. Ze dienden zelf in actie te komen om hun leven te veranderen, in plaats van zich afhankelijk op te stellen van de paternalistische armenzorg. Ook sparen bood volgens hem geen werkelijke oplossing van de sociale kwestie. Domela doelde op een heel andere tactiek: de coöperatie. Dit was geen theoretisch idee: de afgelopen zomer was hem van de coöperatie ‘een sprekend voorbeeld voor de oogen’ gekomen: ‘de vereeniging der “Vrije bakkers” te Gent’. Uit het artikel in *Recht voor Allen* bleek hoezeer Domela onder de indruk was van de Gentse coöperatieve bakkerij: hij wijdde uit over het huidige succes en de geschiedenis van de bakkers.

Domela’s bezoek aan Gent lijkt een perfect geval te zijn van ‘transfer’: overname van een idee of praktijk uit het buitenland. Maar wie het bezoek van de Nederlander aan de Belgische stad wat beter onderzoekt, ontdekt dat de transfer niet loopt zoals verwacht. Domela neemt iets anders mee terug uit Gent dan op het eerste gezicht verwacht zou worden. Hij was uitgenodigd door de leiders van de lokale afdeling van de socialistische partij, maar hij bleek het meest onder de indruk van de Vrije Bakkers, die geen deel uitmaakten van deze partij. Verder blijkt het bezoek, waarop Domela’s bewondering voor de Gentse bakkers ontstond, te passen in een traditie van internationaal contact tussen Nederlandse en Belgische socialisten, waarvan voorbeeldname slechts

een van de functies was. Dit artikel onderzoekt aan de hand van Domela's bezoek aan Gent als casestudy welke nieuwe mogelijkheden onderzoek naar internationale persoonlijke contacten kan bieden.

Transfers, internationale contacten en de rol van ideeën

Onderzoek naar transfers staat de laatste jaren sterk in de belangstelling. In het algemeen is de interesse voor internationale en transnationale geschiedenis de laatste decennia toegenomen en afgelopen jaar verscheen het congresnummer van *De Negentiende Eeuw* over 'Reizende Ideeën'.¹ Het onderzoek naar transfers gaat vaak over grote eenheden, zoals naties, en over ideeën. In zijn introductieartikel in het congresnummer gaat Leerssen in tegen een strikt nationale benadering van bepaalde culturele ontwikkelingen, in dit geval het ontstaan van een literair historicisme in Europa in het midden van de negentiende eeuw. Transferonderzoek toont aan dat van autonome nationale ontwikkelingen geen sprake was: via internationale netwerken was er een intensieve uitwisseling van ideeën die vervolgens in een nationale context werden aangepast en in de praktijk gebracht.²

Leerssen beperkt zich tot de ideeëngeschiedenis, waarin kamergeleerden en academici een hoofdrol spelen. Uit onderzoek naar internationale contacten tussen negentiende-eeuwse socialisten blijkt echter dat bij transfers ideeën niet noodzakelijk een doorslaggevende rol spelen, zelfs al lijkt dat soms wel zo te zijn. Socialisten waren bijvoorbeeld niet allemaal bezig met Marx. De socialistische groep in Gent nam midden jaren 1870 niet Marx als theoretisch uitgangspunt, maar een brochure van de Amsterdamse Internationalist Gerhard.³ Deze Gerhard was een persoonlijke bekende en vriend van de Gentenaren en hij genoot daar heel wat aanzien. De associatie met Gerhard was belangrijker dan de precieze theoretische inhoud van zijn of andermans ideeën.

Ook als er letterlijk sprake lijkt te zijn van de overname van ideeën, dan hoeft dat toch niet altijd het geval te zijn. De Gentse socialisten lijken zich in de periode direct na het uiteenvallen van de Eerste Internationale (1864-1872) erg op de Duitse sociaaldemocratie te oriënteren. Ze lazen Duitse bladen, namen het programma van Gotha over en schreven er wat later over: 'Naar school bij

1 Dit is mede onder invloed van de veranderende actuele praktijk waarin het Europese niveau op veel vlakken terrein wint op het nationale niveau. Enkele recente artikelen waarin een breed overzicht wordt gegeven van de stand van het theoretische en praktische onderzoek zijn J. Kocka, 'Comparison and beyond', *History and theory* 42 (2003) 39-44; Hartmut Kaelble, 'Die interdisziplinären Debatten über Vergleich und Transfer' in idem en Jürgen Schriewer (ed.), *Vergleich und Transfer. Kompartistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften* (Campus Verlag Frankfurt en New York 2003) 469-493; H. te Velde, 'Political transfer: an introduction', *European review of history* 12 (2005) 205-221, en Gunilla Budde, Sebastian Conrad en Oliver Janz (ed.), *Transnationale Geschichte: Themen, Tendenzen und Theorien* (Göttingen 2006). Zie ook *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) 1.

2 J. Leerssen, 'Bomen hebben wortels, mensen hebben benen, ideeën hebben vleugels. Een introductie', *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) 1, 3-14.

3 D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001) 168 en H. Defoort, *Werklieden bemint uw profijt! De Belgische sociaaldemocratie in Europa* (Tielt 2007) 142 en 168.

de Duitschers was onze leus'.⁴ De Gentenaren waren daarmee niet de enigen. De Duitse sociaaldemocratische stroming werd door veel Europese socialisten met bewondering bekeken.⁵ Maar in de praktijk werd het Duitse voorbeeld in Gent niet zo erg nauw gevolgd. Praktische initiatieven met een direct resultaat waren minstens zo belangrijk als het grote en verre ideaal van een nieuwe socialistische samenleving. In 1873 richtten enkele oud-Internationaalen daarom een socialistische coöperatieve bakkerij op: de (door Domela zo bewonderde) Vrije Bakkers.⁶ Het sentiment dat bij deze idealistische bakkers leefde, was niet zozeer Duits sociaaldemocratisch, maar eerder communistisch. En misschien zelfs dat wel niet. Een deelnemer omschreef de ideologische basis van de Vrije Bakkers als 'een poespas [...] van Duitsch-parlementair-Volksstaat-socialisme, [...] zeer na verwant [...] aan kazern-socialisme, gemengd met vrijheidsfrazen, veroordeling van gezag en communistische utopieën à la Cabet en Fourier.'⁷ Het Duitse socialisme was voor de Gentenaren dus niet zozeer een voorbeeld vanwege de inhoud of de vorm, want daar trokken ze zich niet al te veel van aan. Het prestige van de Duitse beweging trok de Gentse socialisten aan. Er is dus geen sprake van een directe transfer, hoewel de Gentenaren dat zelf letterlijk schreven (naar school gaan bij de Duitsers). Het lezen van theoretische geschriften had niet altijd en overal hetzelfde gevolg.

Zaken als status en herkenbaarheid spelen dus een rol bij transfers. Om dit te kunnen onderzoeken is het nodig om ook naar de praktische kant van transfers te kijken. De ideeën zijn dan niet de inzet van een contact, maar de context waarbinnen de contacten en transfers zich afspelen. Dit artikel gaat dus niet zozeer over socialisten, maar over wat internationale contacten groepen, verenigingen en individuen opleveren. Dit perspectief levert een aanvulling op de bestaande historiografie, die tot nu toe weinig aandacht besteedde aan deze concrete kant van het internationale aspect van de politieke geschiedenis.

Domela Nieuwenhuis in Gent: het kelderschandaal

Op 15 juni 1879 kopte het Gentse socialistische weekblad *De Volkswil*:

Leest hier! Op zondag toekomende 15 juni, worden wij op eene echt *Wetenschappelijke Avondstond* verrast. Een geleerde spreker uit 's Gravenhage (Holland), komt in onze zaal *Parnassus* eene openbare voordracht geven'.

4 Paul de Witte, *De geschiedenis van Vooruit en de Gentsche socialistische werkersbeweging sedert 1870* (Gent 1898) 55.

5 Haar nadruk op politieke actie, de fusie van diverse groepen tot de eerste socialistische partij met een parlementaire werking (de Sozialistische Arbeiterpartei uit 1875) en de succesvolle deelname aan de verkiezingen die resulteerde in enkele sociaaldemocratische Rijksdagleden spraken tot de verbeelding.

6 Zie voor een uitgebreide beschrijving van het socialisme in Gent tot 1914 het proefschrift van G. Vanschoenbeek, *De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen: 'Le monde socialiste Gantois' en de Gentse socialisten voor de Eerste Wereldoorlog* (onuitgegeven proefschrift, 4 delen, Rijksuniversiteit Gent, 1992) en de verkorte, herwerkte uitgave daarvan: *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen* (Antwerpen en Baarn 1995).

7 De Witte, *De geschiedenis van Vooruit*, 57.

De geleerde spreker uit Nederland was ‘den heer F. Domela Nieuwenhuis, predikant bij de Lutherse kerk te ’s Gravenhage’ en hij zou komen spreken over het ‘belangrijk vraagpunt’ *Grond en bodem in gemeenschappelijk bezit*. Omdat het de Gentse socialisten te doen was om een serieuze wetenschappelijke avond werd alvast aangekondigd dat tijdens de voordracht de deuren gesloten zouden blijven en dat kinderen jonger dan zeven jaar niet werden toegelaten. Met de komst van Domela Nieuwenhuis presenteerden de Gentse socialisten zich als een serieuze vereniging.

Voorafgaand aan de aankondiging van de lezing in *De Volkswil* waren er propagandaposters verspreid door de hele stad met Domela als Luthers predikant. Een duidelijker opstandig beeld bestond er bijna niet in België. Het afbeelden van een protestant refereerde in het katholieke land natuurlijk aan de Reformatie en de Opstand. De protestantse Nederlanders hadden zich toen ‘bevrijd’ van het ‘Spaanse juk’ om eindelijk in vrijheid te kunnen leven. De katholieke Belgen waren als het ware blijven hangen in hun onvrije situatie. Maar de Gentse socialisten hadden Domela uiteraard niet uitgenodigd om een protestants kerkpraatje te komen houden. Ze waren geïnteresseerd in zijn sociale denkbeelden. De predikant op de poster symboliseerde dus een dubbele vrijheidsstrijd: de historische religieuze strijd en de huidige strijd van de arbeiders voor stemrecht en een beter leven. Deze combinatie van protestantisme en socialisme was voor de Gentse machthebbers explosief. De socialistisch gezinde arbeiders werden er juist door geprikkeld.⁸ ‘Er heerschte in den omtrek een min of meer koortsachtige stemming, zoo iets alsof er groote dingen op til waren,’ aldus Domela in zijn memoires.⁹ Duidelijk was in ieder geval dat er in Gent veel verwacht werd van de avond. En vanuit propaganda oogpunt zou de avond ook een succes worden, hoewel anders dan de plaatselijke socialisten zelf gedacht hadden.

Domela Nieuwenhuis wist hoe zijn komst naar Gent werd opgevat. Geïnspireerd door de posters en sfeer in de stad had de Belgische regering naar de hoofdcommissaris van politie in Den Haag, de woonplaats van Domela, getelegrafeerd om informatie te verkrijgen over de mysterieuze man die half België in oproer bracht. De vriendelijke hoofdcommissaris was persoonlijk aan Domela komen melden dat hij positieve informatie gegeven had, maar hij waarschuwde hem ook voor ‘die Internationale’. Daarmee moest de respectabele Domela zich maar niet al te veel inlaten, aldus de bezorgde commissaris. Domela bedankte de man, maar trok zich, uiteraard, niet al te veel aan van diens waarschuwingen.¹⁰ Domela wist immers heel goed wat de Internationale was. Dat was voor hem juist een reden om naar Gent te gaan.

8 Meyers spreekt van een ‘relsfear’ die in de stad hing. J. Meyers, *Domela, een hemel op aarde. Leven en streven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (Arbeiderspers Amsterdam 1993) 83. Domela haalde in zijn memoires de beschrijving van de Belg César de Paepe aan, die meende dat de Genteraren ‘deze vergadering beschouwde[n] als een signaal tot een proletariëroproer.’ Domela stemde in met deze schets: ‘Inde[r]daad zoo iets moet het geweest zijn.’ F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften* (Amsterdam 2e druk 1910) 105-106.

9 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, 105.

10 Idem, 103; Meyers, *Domela*, 82-83.

Domela werd van het station gehaald door Edmond Van Beveren en Edward Anseele. De Gentse socialistische leiders zullen Domela hebben rondgeleid in de stad en ze hebben hem ongetwijfeld de voor de socialisten belangrijke plaatsen en instanties laten zien, waaronder de bakkerij van de Vrije Bakkers. 's Avonds hield Domela zijn lezing, voor een volle zaal, compleet met 'stillen' en beschonken arbeiders. Tot zover niets bijzonders. Maar na afloop van de lezing ontstond er onrust in de zaal, 'een groot lawaai, een geschreeuw alsof er een standje was te midden van het publiek'.¹¹ Tot verbazing van de aanwezigen dook er een man op met een hoge hoed en 'een medailje aan een breed lint om den hals', omringd door een boze Anseele en enkele andere lokale socialisten. De man met de hoed was een commissaris van de politie.¹²

Het was de politie in Gent toegestaan om in hun ogen verdachte bijeenkomsten bij te wonen als 'stille': agent in burger. De socialisten hechtten waarde aan deze regel. Allereerst was het een teken van respect van de vrijheid van vergadering die in België officieel bestond, daarnaast werkte het positief op de uitstraling van hun bijeenkomsten. Die wekten, door het in ieder geval openlijk afwezig zijn van politie, niet meteen de associatie met staatsgevaarlijke groepen. De maatregel liet het socialisme dus toe om uiterlijk braaf en burgerlijk te zijn, een deel van de normale samenleving. De commissaris die bij Domela Nieuwenhuis had zitten spioneren, had die regel echter overtreden. Niet alleen was hij gekleed in kostuum, voor de Gentenaren was het vooral een schande dat hij zonder medeweten van zowel de organisatoren van de avond als de eigenaar van het pand binnengekomen was, via een achterafsteegje en de achterdeur. En dat nog wel op deze speciale, wetenschappelijk avond met een Nederlandse gast!

Domela's komst zorgde dus voor heel wat onrust in Gent. Voordat de gebeurtenissen na afloop van de avond aan de orde komen, is het interessant om te kijken hoe de avond eigenlijk tot stand was gekomen. De aanwezigheid van Domela in Gent veronderstelt immers het bestaan van kennis over en contacten met elkaar, van een *imagined community*.¹³ Wat wist de predikant Domela Nieuwenhuis van de socialistische beweging in Nederland en elders? En hoe kwam hij uiteindelijk in die zomer van 1879 bij de Gentse socialisten terecht?

Domela Nieuwenhuis, predikant met een sociale boodschap

Het waren de Gentenaren Edmond van Beveren en Edward Anseele die in 1878 via het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV, opgericht in 1871) kennis maakten met Domela Nieuwenhuis. Als in de arbeidersbeweging geïnteresseerde predikant was Domela actief binnen de Amsterdamse vrijdenkersbeweging, net als veel vroege socialisten in Nederland en België.¹⁴

11 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, 106.

12 *De Volkswil*, 22 juni 1879.

13 B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen en New York 2006).

14 Zeker in België waren vrijdenkersbeweging en vroege socialistische beweging sterk met elkaar ver-

Op deze manier kwam hij in contact met het ANWV, het antisocialistisch en anti-internationalistisch verbond van vakverenigingen, opgericht als tegenhanger van de wél socialistische Eerste Internationale (1864-1872). Het ANWV was geen partij en Domela was geen lid van het Verbond. Vanaf januari 1878 hield Domela samen met zijn vriend Hinloopen elke veertien dagen een voordracht voor het Werkliedenverbond. Ze lazen om beurten teksten voor van bekende socialistische auteurs, afgewisseld met eigen werk. Het onderwerp betrof vaak het algemeen stemrecht, waarvan Domela Nieuwenhuis veel verwachtte voor de verbetering van de levensstandaard van de arbeiders en waarover de discussie in Nederland begon toe te nemen.

Het doel van de voordrachten voor het ANWV was om het vertrouwen van het publiek te winnen. '[A]lles is hier nog in den beginne, vergeleken met andere landen', schreef Ferdinand aan zijn jongere broer Adriaan die in Duitsland woonde.¹⁵ De predikant vond dat de Nederlandse arbeiders weinig openstonden voor progressieve en socialistische ideeën en dat ze in het algemeen weinig ontevreden leken met hun bestaan. Met zijn lezingen voor het ANWV wilde hij hun kennis geven en tegelijkertijd actiebereidheid kweken. Vanaf juli van hetzelfde jaar publiceerde hij met dat doel 'Sociale Brieven' in *De Werkmansbode*, het blad van de ANWV; anoniem, maar het was een publiek geheim dat de predikant de schrijver was.

Domela was dus geïnteresseerd in de arbeiderskwesitie en in de arbeidersbeweging. De vorm die hij koos om zijn interesse met anderen te delen paste enerzijds bij zijn persoon en anderzijds in de tijd en de stijl van de verenigingen. Als predikant en redenaar was Domela gewend om zijn ideeën over te brengen door een groep toe te spreken. Dat sloot ook aan bij de praktijk van negentiende-eeuwse verenigingen. De arbeidersbeweging, waar Domela zich op richtte, was nog in volle ontwikkeling en bestond vooral uit kleine groepjes mensen die elkaar goed kenden, elkaar informeerden en samen (vak)verenigingen oprichtten. Hun werking was vooral lokaal.¹⁶ Deze mensen waren het best te bereiken via een lezing.

Domela's betrokkenheid bij de arbeiders kwam voort uit zijn eigen ervaringen als predikant. Hij had het hele land door gereisd en kende in 1878 zodoende niet alleen de situatie in zijn woonplaats Den Haag, maar ook in meer landelijke gebieden als Friesland. Voor een oplossing voor de problemen die hij tegenkwam, beperkte Domela zijn blik niet tot Nederland, zoals blijkt uit de brief die hij aan zijn broer Adriaan schreef. Domela was zeer goed op de hoogte van de ontwikkeling van de arbeidersbewegingen in de omliggende landen. Hoe kwam hij aan de informatie die hij in zijn lezingen verwerkte?

bonden. Zij vonden elkaar in hun sterke antiklerikalisme en er was een brede uitwisseling van personen en ideeën. Zie E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden* (Antwerpen 2007) 118.

15 F. Domela Nieuwenhuis aan A. Domela Nieuwenhuis, 10 januari 1878 in: B. Altena en R. de Jong (ed.), *'en al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder' De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis. 1846-1932* (Amsterdam 1997) 245.

16 Voor het vroege Nederlandse socialisme zie Bos, *Waarachtige volksvrienden*.

Het internationale netwerk van Domela Nieuwenhuis rond 1879

Voor kennis over de buitenlandse arbeidersbeweging las Domela de werken van de bekende socialistische denkers, waaronder de Duitser Lassalle, en buitenlandse tijdschriften uit de socialistische beweging en de vrijdenkersbeweging. Naast deze theorie beschikte hij over informatie uit de eerste hand. Adriaan hield zijn oudere broer op de hoogte van de ontwikkelingen rond de Duitse arbeiders- en de socialistische beweging. In 1875 was daar al een socialistische politieke partij ontstaan uit een fusie van diverse kleine groepen, de Sozialistische Arbeiterpartei (SAP), die succesvol deelnam aan de parlementaire politiek. Dit maakte de Duitse beweging tot een voorbeeld voor de vele jonge socialistische bewegingen in Europa, ook voor de beweging in Gent, zoals al bleek. Broer Ferdinand wilde van Adriaan echter vooral alles weten over het algemeen stemrecht. Adriaan was bovendien zelf ook geïnteresseerd in de sociale kwestie en de broers wisselden ideeën uit en hielden elkaar op de hoogte van de ontwikkeling van hun overtuigingen. Vriendschap en een zelfde politieke overtuiging gingen hand in hand.

Regelmatig werd Adriaan gevraagd om boeken en tijdschriften te sturen, bijvoorbeeld het werk van Lassalle, het Duitse sociaaldemocratische partijprogramma en de toelichting die Wilhelm Liebknecht erop geschreven had. In Nederland was het moeilijk een boekhandel te vinden die ze leverde. Ook de bibliotheken hadden deze werken over het algemeen niet en als ze al verkrijgbaar waren, dan waren ze bovendien erg duur. De oudere broer drong er dan ook bij zijn jongere broer op aan de boeken zo snel en vooral ook zo goedkoop mogelijk op te sturen. *Das Kapital* was bijvoorbeeld wel te vinden, maar toch vroeg hij ernaar bij de in Duitsland wonende Adriaan, 'want hier kost het f 5,85'.¹⁷ Ferdinand had zijn broer in Duitsland dus nodig om aan de boeken en tijdschriften te komen die hij wilde lezen.

Via de brieven aan Adriaan is ook de ontwikkeling van Ferdinands denken in de jaren 1870 goed te volgen. Zo blijkt dat het lezen van theoretische socialistische geschriften niet direct de overgang naar het socialisme betekende. Domela keek bijzonder kritisch naar wat hij las en hoorde. Nog in november 1878 maakte hij in dat verband een onderscheid tussen zaken en personen. De socialistische ideeën spraken hem wel aan, de mensen en het partijwezen niet. De partijvorm waarin het socialisme op dat moment bestond, met name in Duitsland, stond hem niet aan.¹⁸ '[I]k ben socialist, al ben ik niet geheel sociaaldemokraat', zo schreef hij aan Adriaan.¹⁹ Toch werd de oudere broer al snel te radicaal voor de jongere. Toen het in de loop van 1878 met het behoudende

17 Zoals geciteerd in Meyers, *Domela*, 64.

18 Het socialisme was voor Domela niet beperkt tot een andere economische ordening van de wereld. Het ging hem evengoed om een mentale verheffing van de arbeidende klasse. Die moest 'weer mens worden'.

19 F. Domela Nieuwenhuis aan Adriaan Domela Nieuwenhuis, 14 november 1878, in: Altena en De Jong, *'en al beschouwen alle broeders'*, 260.

ANWV steeds minder boterde, besloot Domela zijn eigen tijdschrift uit te gaan geven: *Recht voor Allen*. Het verscheen vanaf maart 1879. Hoewel *Recht voor Allen* in de eerste maanden van verschijning niet expliciet socialistisch was, werd voor Adriaan wel steeds duidelijker dat zijn broer en hij niet meer op één lijn zaten. De intensieve briefwisseling en ideeën- en boekenuitwisseling werd minder en minder. Adriaan begon bovendien een carrière als fabrikant en vanaf januari 1880 bekoelde de vriendschappelijke toon in de brieven definitief. Adriaan was voor Ferdinand niet langer een vriend, maar nog ‘slechts’ een broer.²⁰

Was Adriaan in feite een toevallig internationaal contact, dat was niet het geval met de nieuwe vriendschap die Domela sloot en waarin ideologische discussie en overtuiging een rol speelden. Vanaf november 1878 ontwikkelde zich een intensieve briefwisseling tussen de Nederlandse predikant en César de Paepe, arts en oud-leider van de Brusselse afdeling van de Internationale. De Paepe was zo ongeveer de spil van de Eerste Internationale in België geweest en vanuit die positie was hij ook bij sommige Nederlanders bekend.²¹ Zijn stukken over de zogeheten ‘sociale gezondheidsleer’ verschenen in *De Werkmansbode* van het ANWV en Domela was er erg van onder de indruk. Hij kende de naam van De Paepe overigens al uit het Duitse blad *Die Zukunft* en hij herkende een gelijkgestemde ziel. Het was uiteindelijk ANWV-voorzitter B. Heldt die Domela Nieuwenhuis aan het adres van de schrijver kon helpen.²² De Belg nam de plek in van Adriaan, die niet verder mee wilde gaan in het socialisme van zijn broer. Deze vriendschap was ideologisch én persoonlijk van belang. Zo vroeg Domela de arts om raad in persoonlijke zaken en mocht De Paepe op zoek gaan naar in Nederland niet verkrijgbare of goedkope boeken. De Belg deed dat tot aan zijn dood in 1890.

Het contact met Adriaan was vanwege de familiebanden in zekere zin vanzelfsprekend en het was alleen internationaal wat betreft de inhoud. Met De Paepe legde Domela heel bewust contact op basis van diens artikelen en overtuiging. Het verschijnen van tijdschriften waarin deze artikelen gepubliceerd werden, was dus een voorwaarde voor dit nieuwe contact. Net zoals bij Adriaan, en vele anderen, gingen politieke overtuiging en vriendschap bij het contact met De Paepe hand in hand. In de jaren na 1880 zou Domela regelmatig vrienden verliezen doordat zij een afwijkende opvatting erop nahielden: hij zei de vriendschap dan gewoon op. César de Paepe zou dit nooit overkomen, hij overleed voordat Domela’s overtuiging te veel afgeweken was van de zijne.²³ In zekere zin stond het nieuwe contact met De Paepe voor Domela in functie van zijn eigen socialistische overtuiging in ontwikkeling. Zonder De Paepe, een bevriend contact in het buitenland, zou Domela afgesneden zijn van veel literatuur en van de actuele ontwikkelingen in de Europese arbeidersbeweging. Wel-

20 Van de familie was Adriaan degene die Domela het langst volgde in zijn politieke ontwikkeling en daarom degene die het intensiefst contact met hem had. Met het verbreken van de innige band met Adriaan verdween voor Domela eigenlijk het contact met de hele familie. Zie Meyers, *Domela*, en de inleiding van Altana in idem en De Jong *‘en al beschouwen alle broeders’*.

21 De Witte, *De geschiedenis van Vooruit*, 74.

22 F. Domela Nieuwenhuis aan C. de Paepe, 7 november 1878. IISG, fonds C. de Paepe.

23 Niet lang na César de Paepes overlijden zou Domela anarchist worden.

iswaar had hij met *Recht voor Allen* vanaf maart 1879 wel een tijdschrift dat hij kon aanbieden voor ruilabbonementen, maar het feit dat het in het Nederlands was opgesteld, zorgde ervoor dat hij het in het buitenland niet kwijt kon.²⁴ Een sterk persoonlijk getint contact voorkwam dat Domela afgesloten werd van informatie over de Europese ontwikkelingen in de arbeidersbeweging.

Domela's internationale netwerk was niet het enige netwerk. Er was een druk over en weer schrijven en sturen van boeken, tijdschriften en andere artikelen tussen talloze belangrijke en minder belangrijke figuren uit de socialistische en andere bewegingen. Het was vaak de enige manier om bepaalde informatie te verkrijgen. Vriendschap en politiek streven bleven in die contacten nog lang onlosmakelijk verbonden. Het contact tussen Domela en De Paepe was dan ook geen puur functioneel contact tussen twee politieke partijen, want in ieder geval voor Nederland was daar geen sprake van.

De arbeidersbeweging in Nederland ontwikkelde zich wel steeds meer in de richting van een partij en in dit proces speelden buitenlandse voorbeelden en contacten, net als bij Domela Nieuwenhuis, een rol. Het vormt de achtergrond van Domela's bezoek aan Gent in de zomer van 1879. Binnen het ANWV, dat geen partij was en ook geen homogeen geheel, was eind jaren 1870 verzet ontstaan tegen het gebrek aan aandacht voor politieke kwesties als het algemeen kiesrecht. Een aantal Amsterdamse oud-Internationalen nam het heft in eigen handen en richtte in juli 1878 binnen het ANWV een eigen vereniging op, de *Sociaal Democratische Vereniging* (SDV). De (voorlopig nog erg Amsterdamse) SDV had Domela opgemerkt en de leden nodigden hem uit om te komen spreken op een openbare vergadering. Domela had immers inmiddels een echte reputatie als spreker opgebouwd en de SDV wilde daar graag mee geassocieerd worden. Ook voor Domela was het contact met de SDV gunstig: hij vond er een publiek dat wellicht geïnteresseerder was in zijn denkbeelden dan het meer algemene publiek waar hij tot dan toe voor gesproken had. Toch werd Domela niet onmiddellijk lid van de SDV, hij was immers, zoals bleek uit de brieven aan Adriaan, nog niet helemaal overtuigd van de partijvorm.

De initiatiefnemers van de SDV hadden ook contacten met Belgische socialisten en toen Domela in september bij hen een lezing kwam geven, was de Gentenaar Edmond van Beveren daarbij aanwezig. Dit contact tussen de SDV en Van Beveren was niet incidenteel of toevallig, maar de voortzetting van de contacten die er tijdens de Eerste Internationale tussen de Nederlandse en Belgische afdelingen hadden bestaan. In het ontstaansproces van de SDV speelde de Belgische socialistische beweging zelfs een belangrijke, misschien wel doorslaggevende rol. Het was dus mede door de ontwikkeling van een socialistische vereniging in Nederland dat Domela en de Gentse socialisten met elkaar in con-

24 Hoe gebruikelijk ruilabbonementen waren in deze tijd blijkt uit de brief van Domela Nieuwenhuis aan César de Paepe op 9 juli 1879: 'Overigens leest gij waarschijnlijk veel meer buitenlandsche bladen, die gij door ruiling verkrijgt.' Op 18 oktober 1879 beschreef Domela zijn problemen om met *Recht voor Allen* een ruilabbonement te krijgen: het blad is opgesteld in het Nederlands, dat is geen internationale taal en 'daarom laat men ons erbuiten'. IISG, fonds C. De Paepe.

tact kwamen. Het contact tussen Domela en César de Paepe stond hier los van: het was later ontstaan en Domela had geen rol gespeeld in de Internationale.

De Nederlandse en Belgische socialistische beweging: de Internationale

De Eerste Internationale, opgericht in Londen in 1864, wordt vaak vooral in verband gebracht met de ontwikkeling van de theorieën van Marx en Bakoeïn. Een belangrijke betekenis van de Internationale was echter gelegen op een ander vlak: er ontstond als het ware een *imagined community* van socialisten over de hele wereld. Lokaal gewortelde groepen kregen het gevoel deel uit te maken van een groter geheel. Dat was eerder een vaag soort bewustzijn, in de vorm van berichten in lokale blaadjes, dan een strakke organisatie volgens een duidelijke theorie. In de dagelijkse praktijk waren praktische initiatieven, aangepast aan de lokale omstandigheden, veel belangrijker dan een keuze voor het zogeheten marxisme of anarchisme. Socialistische bewegingen hadden dus overal een eigen, andere vorm, geïnspireerd door de omstandigheden.

In België hadden de afdelingen van de Eerste Internationale gebloeid, met Gent en Brussel voorop.²⁵ De Nederlandse afdelingen, in Den Haag en Amsterdam, waren veel minder groot en actief geweest. Het belang van lokale organisatie en lokale afdelingen zorgde in combinatie met de praktische moeilijkheden van contacten over de grens (misverstanden, slechte (post)verbindingen) ervoor dat taal een belangrijk organisatorisch criterium was. Nauw contact tussen de Vlaamse en de Nederlandse afdelingen was dus een logisch gevolg en de Nederlanders waren eigenlijk bijna exclusief via de Vlamingen met het centrum in Londen verbonden geweest. De Nederlandstaligen voelden zich zelfs zo onderling verbonden dat er in 1871 gesprekken waren gevoerd over samensmelting van de afdelingen.²⁶

De contacten tussen de Nederlandse en de Belgische afdelingen van de Internationale waren dus intensief, maar ze stonden geenszins alleen in dienst van die afdelingen of van de Internationale. Integendeel, het functionele contact – ook met en tussen andere afdelingen en met Londen – was nogal beperkt en werd vooral onderhouden door de leiders van de lokale en regionale bewegingen. Een belangrijk deel van de Nederlands-Belgische contacten was heel praktisch. (Arbeids)migratie was een heel belangrijke oorzaak van het ontstaan van een contact in een andere plaats, niet noodzakelijk in het buitenland natuurlijk. In 1871 bijvoorbeeld vertrok Edmond van Beveren uit Gent om een tijdje in Rotterdam te gaan wonen.²⁷ Hij deed er levenslange contacten op met Neder-

25 Door de Belgische liberale wetgeving was het land al in het midden van de negentiende eeuw een geliefde uitwijkplaats voor allerhande revolutionairen. Zo schreef Karl Marx zijn *Communistisch Manifest* in Brussel. Zie E. de Maesschalck, *Marx in Brussel* (Leuven 2005).

26 Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 145–147.

27 Als Internationalist was hij teleurgesteld geraakt in de sterke terugloop van de socialistische beweging. Zijn vriend en latere geschiedschrijver van de Gentse beweging Paul de Witte vertrok voor enige tijd naar New York om daar de emigratie van een grotere groep socialisten, inclusief Van Beveren, voor

landers. Maar ook minder prominente personen uit de beweging verhuisden over de grens, omdat daar meer werk was, omdat ze weg moesten uit hun eigen stad of om een andere reden. In hun nieuwe verblijfplaats sloten ze zich aan bij lokale verenigingen en ze maakten zo kennis met de socialistenaaldaar. Die contacten hadden dan ook een belangrijk persoonlijk aspect: familiale banden en sterke vriendschappen vormden vaak de basis.²⁸ Men zou deze internationale contacten kunnen omschrijven als een 'overlevingsstrategie'.

Het karakter van deze contacten hing nauw samen met de eigenschappen van de personen. De vroege socialistena waren vaak laag opgeleide mensen, die allemaal ongeveer hetzelfde leven leidden. Wanneer deze mensen verhuisden, naar een andere provincie of zelfs een ander land, dan herkenden zij toch altijd het praktische leven op die andere plek. Dit geldt in deze periode voor nog veel meer groepen. Ideologische of theoretische overwegingen waren slechts een onderdeel in het ontstaan en voortbestaan van deze contacten tussen de Nederlandstalige socialistena van de Eerste Internationale. Het contact tussen Domela en De Paepe slechts enkele jaren later verschilde in een aantal opzichten van dit vroegere contact: het contact werd heel bewust opgezocht en het bestond vooral uit brieven, de betrokkenen hadden een goede opleiding en beheersten probleemloos meerdere talen en ideologische overwegingen speelden een heel belangrijke rol. De overlevingsstrategie was hier niet meer aan de orde. Wat niet veranderd was, was het persoonlijke karakter van het contact. Vriendschap speelde zowel voor Domela als voor De Paepe een heel belangrijke rol in hun contact.

De Nederlandse en Belgische socialistische beweging: na de Internationale

Na het verdwijnen van de Internationale vanaf 1872 bleven de contacten tussen de Belgische en Nederlandse socialistena bestaan. Ook de verschillen in organisatiegraad bleven bestaan. De Nederlandse socialistische beweging kwam zo ongeveer tot stilstand en de arbeidersbeweging concentreerde zich rond het (antisocialistische) ANVV.²⁹ De oude Belgische afdelingen – Gent voorop – ontwikkelden zich langzaam maar zeker tot een echte socialistische partij. De institutionalisering van de socialistische sentimentena kreeg ter plaatse een steeds steviger vorm: naast de bakkerij (opgericht in 1873) werd in 1874 een socialistische propagandaclub opgericht en in 1875 volgde de 'Vrijzinnige Ziekenbeurs voor Werklieden Emiel Moyson'. Het oorspronkelijk Antwerpse blad

te bereiden. Beiden keerden echter terug naar Gent, waar ze hun werk voortzetten en de Vrije Bakkers oprichtten. Helmut Gaus en Guy Vanschoenbeek (ed.), *Pol de Witte, Alles is omgekeerd. Hoe de werklieden leefden (1848-1918)* (Leuven z.j. (1986)) 142-196.

²⁸ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 145-147.

²⁹ De uiteenlopende ontwikkelingen geven aan dat de Internationale geen uniformerende werking had op de socialistische groepen en dat lokale factoren sterk van belang waren en bleven bij de vorm die een socialistische vereniging ter plaatse aannam. De rol van de socialistische theorie bij de vorming van deze verenigingen bleef beperkt. Zie Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 108, 129-130 en 158-160.

De Werker werd steeds meer door de Gentse socialisten gedomineerd, totdat zij in 1879, drie weken vóór de komst van Domela Nieuwenhuis, hun eigen blad *De Volkswil* oprichtten.

De Gentse socialisten waren dus in de eerste plaats heel praktisch bezig met een bakkerij en een ziekenkas. De combinatie van een praktische en goed lopende coöperatie met de in de propagandacub besproken sociaaldemocratische theorie leidde tot de wens om een nieuwe Socialistische Internationale op te richten. Het idee van de Internationale was dus nog springlevend.³⁰ Als eerste stap richtten de Gentenaren in mei 1877 samen met kameraden uit Antwerpen in Mechelen de Vlaamse Socialistische Arbeiderspartij (vsap) op. Al in september organiseerde de nieuwe partij een internationaal congres in Gent, een initiatief dat bedoeld was om de Internationale her op te richten en dat vanuit Duitsland bijzonder toegejuicht werd. Dat lukte niet, maar er werden wél belangrijke persoonlijke contacten gelegd. Op het congres waren geen Nederlanders aanwezig, maar de verklaringen werden wel gepubliceerd in *De Werkmansbode*, het blad van het ANWV.³¹

Voor de Amsterdammers was het buitenland doorslaggevend om in juli 1878 hun *Sociaal Democratische Vereeniging* op te richten.³² De Duitse partij was al inspirerend geweest, maar de oprichting van de vsap was het spreekwoordelijke laatste zetje. De Amsterdammers voelden de behoefte om net als enkele jaren eerder een eigen vereniging te hebben. De sdv bleef voorlopig nog wel betrokken bij het ANWV en publiceerde haar programma – gebaseerd op het Duitse partijprogramma van Gotha – in augustus in *De Werkmansbode*. Het overnemen van het Duitse partijprogramma was overigens misschien eerder een praktische daad dan een symbolische en gebeurde op meer plaatsen dan alleen in Nederland en België. Met het programma van Gotha waren de Duitsers gewoon de eersten die helder een aantal socialistische eisen achter elkaar zetten.³³ Voor de sdv was waarschijnlijk doorslaggevend dat de Vlaamse socialisten ook het programma van Gotha hadden overgenomen. De Amsterdammers namen zo wel de Duitsers als voorbeeld, maar ze deden dat via een Belgische omweg. De persoonlijke contacten waren in dit proces doorslaggevend. En het waren deze contacten die ervoor zorgden dat Domela in Gent werd uitgenodigd.

Met de oprichting van de vsap vond er in Gent een gedeeltelijke generatiewisseling plaats.³⁴ De generatie van de Eerste Internationale moest het uitzetten van de lijn steeds meer overlaten aan jonge socialistische leden als Edward 'Eedje' Ansele. Alleen Edmond van Beveren, de jongste van de Internationalen, wist zijn centrale positie te behouden. Niet alle oud-Internationalen waren in 1877

30 Dit bleek ook al uit het feit dat de Haagse politiecommissaris Domela Nieuwenhuis in 1879 voor de Internationale waarschuwde. Zowel voor- als tegenstanders bleven het idee aantrekkelijk vinden.

31 Dit betekende niet dat de Gentse socialistische contacten hadden aangeknoopt met de leden van het ANWV, de Gentenaren bleven in contact staan met de oud-Internationalen.

32 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 169.

33 Defoort stelt dat dit voor het programma van Erfurt (1891) het geval was, maar het idee lijkt me ook toepasbaar op Gotha (1875). Defoort, *Werklieden bemint uw profijt!*, 26.

34 Vanschoenbeek, *Novecento*, 16.

overigens nog zo dol op 'de teugellooze eer- en heerszucht' en de sociaaldemocratische lijn van de door hen zelf vanaf 1874 als leider en propagandist opgeleide Anseele.³⁵ De Vrije Bakkers waren namelijk niet van plan om, zoals Anseele en Van Beveren voor ogen hadden, de winsten van hun coöperatie af te staan aan de nieuwe socialistische partij en ze sloten zich dan ook niet aan bij de vsap. Toch bleven de contacten tussen de bakkers en de nieuwbakken Vlaamse socialisten bestaan.

Een belangrijk onderscheid met de oudere generatie, naast het leeftijdsverschil, was dat Anseele en zijn collega's ook middelbaar onderwijs genoten hadden.³⁶ Het opdoen van theoretische kennis en talenkennis en, daarmee samenhangend, het onderhouden van meer formele contacten met buitenlandse partijen en kameraden was voor hen een stuk eenvoudiger. De vorming van een echte partij en meedoen aan de politiek werden hierdoor veel gemakkelijker. Van Beverens centrale positie zorgde voor continuïteit met de periode van de Internationale. Zijn persoonlijke netwerk kon voorlopig nog niet vervangen worden door een meer puur functioneel netwerk. De Nederlandse sdv was veel kleiner dan de vsap en het Nederlandse netwerk was altijd al kleiner door het ontbreken van grote afdelingen van de Internationale. Domela Nieuwenhuis werd weliswaar vanaf 1878 heel snel de belangrijke man van het Nederlandse socialisme, maar hij functioneerde in eerste instantie als individu, niet vanuit een partij. Met *Recht voor Allen* begon hij een nieuwe beweging op te bouwen, gevormd rondom hemzelf. En omdat Domela steeds meer hét gezicht van het socialisme in Nederland werd, werd hij opgemerkt door Van Beveren.

Voor de Gentenaren was Domela overigens niet de enige buitenlandse gast in 1879: ook het bekende sociaaldemocratische lid van de Duitse Rijksdag Johann Most kwam een lezing geven. Buitenlandse contacten en bezoek van buitenlanders waren voor de socialisten dus helemaal niet vreemd. Maar de avond met Domela was voor beide partijen, de Gentenaren en Domela zelf, wél zeer gedenkwaardig.

De nasleep van het kelderschandaal voor de Gentse socialisten

De Gentse socialisten bleven nog weken bezig met het kelderschandaal. Anseele schreef in beeldende bewoordingen, begrijpelijk voor iedereen, over de ontdekking van de 'kelderrat'. In de brief aan de procureur-generaal, die ook werd afgedrukt, legde Anseele de nadruk op de geschonden vrijheid van vereniging, een recht dat de koning aan alle Belgen had verleend.³⁷ Daarnaast drukten de Gentenaren een spotprent onder de titel 'Nos libérés Belges' af in het Franstalige blad *La Voix de l'Ouvrier*, dat voor deze gelegenheid verscheen in een extra hoge oplage. De begeleidende tweetalige tekst – de Nederlandse vol

35 De Witte, *De geschiedenis van Vooruit*, 86.

36 Vanschoenbeek, *Novecento*, 50.

37 *De Volkswil*, 22 juni 1879.

met taalfouten, dus waarschijnlijk niet geleverd door de redactie van *De Volkswil* zelf – sprak wederom smalend van de zogenaamde Belgische vrijheid.³⁸ Het voorval in Gent toonde voor de socialisten eens te meer aan dat vrijheid in België niet voor iedereen hetzelfde was.

Dat de Gentenaren het Franstalige blad uitkozen voor hun spotprent geeft aan dat zij de zaak van hun geschonden vrijheid van groter dan lokaal belang achtten. Héél België moest horen van deze misdaad! En misschien wel meer dan heel België, het Frans was tenslotte een taal die door heel Europa werd begrepen. Toch bleef het succes van de spotprent uiteindelijk vooral beperkt tot Gent: daar werd de aflevering van *La Voix de l'Ouvrier* duizenden malen verkocht.³⁹ In de directe nasleep van het kelderschandaal verdween Domela Nieuwenhuis voor de Gentenaren dus een beetje naar de achtergrond.⁴⁰ Zijn komst was weliswaar de aanleiding geweest tot onrust, maar het ging de socialisten uiteindelijk om het onrecht dat hun was aangedaan. Ze legden de nadruk op de nationale context van dat onrecht: het was specifiek Belgisch. Tegelijkertijd presenteerden ze zichzelf hiermee als een partij met recht van bestaan. De socialisten ervoeren de gebeurtenis als een prikkel om zich verder in die richting te ontwikkelen en deel te nemen aan de Belgische politiek. Toch moet de rol van de komst van Domela Nieuwenhuis niet vergeten worden. Domela had immers een bepaalde reputatie en vanwege die reputatie werd de predikant door de Gentse socialisten uitgenodigd. Daardoor ontstond er in de stad een sfeer die de autoriteiten ervoeren als dreigend en dat had weer het kelderschandaal tot gevolg. Het internationale contact werkte met andere woorden katalyserend.

De nasleep van het bezoek aan België voor Domela Nieuwenhuis: socialisme en coöperatie

Domela zelf zou pas achteraf te weten komen wat er die avond werkelijk aan de hand was geweest en ook van de gevolgen bleef hij nog een tijd onwetend. Hij verliet Parnassus voordat de schimmige omstandigheden rond de man met de hoge hoed opgehelderd waren en hij vertrok de dag na de lezing naar Brussel. Hier gebeurde iets wat de reis naar België voor Domela zeker zo de moeite waard maakte als het bezoek aan Gent: hij maakte, eindelijk, persoonlijk kennis met César de Paepe. Dat wilde Domela al enige tijd, maar het was er nog niet van gekomen. Daarna rustte hij nog een paar dagen uit in de Ardennen alvorens terug te keren naar Den Haag. Pas daar hoorde hij dat de Belgische politie nog naar hem geïnformeerd had, zwaar onder de indruk van het kelderschandaal. Misschien gaf het tumultueuze optreden in Gent de doorslag, misschien de verkwikkende invloed van de Ardense natuur of de persoonlijke kennismaking

38 *La voix de l'ouvrier*, 6 juli 1879.

39 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, 106.

40 Wel werd Domela's lezing nog integraal afgedrukt in *De Volkswil*.

met De Paepe en Anseele. Het is in ieder geval een feit dat Domela na zijn bezoek aan België besloot de kerk definitief de rug toe te keren en zich openlijk te bekeren tot het socialisme. Zijn Belgische vriend De Paepe werd eerder van dit besluit op de hoogte gesteld dan zijn 'Duitse' broer Adriaan.⁴¹

Voor Domela was het bezoek aan België dus zeer belangrijk, misschien wel doorslaggevend voor zijn ontwikkeling. Daarbij ging het niet zozeer om de kennis van het socialisme die hij immers al had voordat hij in Gent kwam en voordat hij César de Paepe persoonlijk ontmoette. Het concrete bezoek aan België was wat Domela nog nodig had. Ook voor hem werkte het internationale contact dus katalyserend. Maar terwijl het kelderschandaal voor de Gentenaren juist hun partij versterkte en aanleiding was om de weg van de politieke actie verder te gaan bewandelen, werd bij Domela vooral de belangstelling voor de coöperatie gewekt. Daarover ging immers het artikel op de voorpagina van *Recht voor Allen* in januari 1880. Het bezoek aan Gent functioneerde voor Domela dus niet alleen persoonlijk, hij wilde zijn ervaringen ook delen met de rest van Nederland. Het artikel 'Goed en goedkoop brood', dat een half jaar na het bezoek aan Gent verscheen, repte met geen woord over Anseele, Van Beveren of de Gentse partij. Wel werden de bakkers – compleet met jaarlijkse winstcijfers – tot in detail beschreven. Domela riep vooral op tot het direct navolgen van dit voorbeeld. 'Goed voorgaan doet goed volgen.'⁴² Daartoe organiseerde hij ook een cursus over de coöperatie, bij hem thuis.⁴³

In tegenstelling tot België was het in Nederland niet vanzelfsprekend om coöperatie en socialisme te verbinden. In België waren de Gentse socialisten eigenlijk de eersten die de coöperatie succesvol inzetten. In Nederland bestond

Afb. 1 Domela Nieuwenhuis in 1883, enkele jaren na zijn bezoek aan Gent (Collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam).

41 F. Domela Nieuwenhuis aan C. de Paepe, 9 juli 1879 (IISG, fonds C. de Paepe) en F. Domela Nieuwenhuis aan A. Domela Nieuwenhuis, 13 juli 1879 in Altena en De Jong, 'en al beschouwen alle broeders', 267-269. Dit moet niet beschouwd worden als een symbolische keuze van Domela. In zijn enthousiasme over zijn nieuwe vriend De Paepe en om de banden met hem te bevestigen, wilde Domela hem snel na het bezoek schrijven. Het nieuws over de uitreding zou De Paepe volgens Domela 'door onze persoonlijke kennismaking' wel interesseren.

42 *Recht voor Allen*, 24 januari 1880.

43 Defoort, *Werklieden bemint uw profijt!*, 167.

een liberale coöperatietraditie, die had geleid tot politiek neutrale coöperaties, mede gestimuleerd door het ANWV.⁴⁴ Dit waren bovendien consumptiecoöperaties, die het kapitalisme stimuleerden.⁴⁵ Domela zette zich af tegen het paternalisme achter deze coöperaties. In zijn 'Sociale Brieven' stelde hij nog expliciet dat coöperaties het arbeidersvraagstuk niet konden oplossen,⁴⁶ maar in januari 1880 noemde Domela productiecoöperaties een 'wegbereiding tot een georganiseerde maatschappij', een eerste stap op weg naar het socialisme dus.⁴⁷

Domela had zich ondertussen georiënteerd op coöperatieve bewegingen in het buitenland. Zo had hij gehoord over de Duitse kredietcoöperaties van Schulze-Delitzsch en over de 'instellingen' van professor Laurent in Gent. Laurent experimenteerde al voor 1873, het jaar waarin de Vrije Bakkers opgericht werden, met coöperaties en andere arbeidersorganisaties, vanuit een liberale overtuiging.⁴⁸ In april 1879 vroeg Domela aan César de Paepe wat die van deze organisaties dacht. Domela vroeg zich af of hier, net zoals hij gehoord had over de 'inrichtingen van Schulze-Delitzsch', 'de rekruten gedrield werden, om als ze klaar waren hen te brengen in de gelederen der socialisten'. In dat geval moesten 'die inrichtingen niet gesmaad maar geëerd ... worden'.⁴⁹ Deze brief toont aan dat Domela al vóór zijn bezoek aan Gent positief stond tegenover de coöperatie.⁵⁰ Het maakt ook duidelijk welke elementen voor Domela noodzakelijk waren om de coöperatie als middel te aanvaarden. De koppeling met het socialisme lijkt het belangrijkste te zijn geweest: de coöperaties van Schulze-Delitzsch waren geen productiecoöperaties, maar het gerucht dat het 'kweekvijvers' voor het socialisme waren, was voor Domela voldoende om ze positief te waarderen.⁵¹

In 'Goed en goedkoop brood' propageerde Domela niet zomaar de oprichting van eender welke coöperatie, maar specifiek een coöperatieve broodbakkerij. De keuze voor een bakkerij werd ingegeven door verschillende inhoudelijke argumenten. Zo was een winkelvereniging 'moeilijker te drijven dan zulk een bakkerij, omdat zij over meer artikelen zich uitstreckte' en waren productie en consumptie in een bakkerij samengebracht.⁵² Verder was de keuze van

44 T. Oosterhuis, *Niet om het gewin, maar voor het gezin. De geschiedenis van de verbruikcoöperatie in Nederland vanaf 1865* (Den Haag 2000) 32.

45 Binnen de hele socialistische wereld werd nagedacht over de mogelijkheid om coöperaties in te zetten voor de verbetering van de levensstandaard van de laagste klassen. Zie Defoort, *Werklieden bemint uw profijt!*, hoofdstuk 1 en 2.

46 Defoort, *Werklieden bemint uw profijt!*, 166.

47 *Recht voor Allen*, 24 januari 1880.

48 Ansele had als jongeman nog een cursus gevolgd bij Laurent, zie Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, 104.

49 F. Domela Nieuwenhuis aan C. de Paepe, 10 april 1879. IISG, fonds C. de Paepe.

50 Zowel Defoort als Oosterhuis zien het bezoek van Domela aan Gent als omslagpunt in zijn denken over de coöperatie. Defoort, *Werklieden bemint uw profijt!*, 165-167 en Oosterhuis, *Niet om het gewin*, 45-51.

51 Het ging hier uiteraard niet om het Duitse parlementaire socialisme. Schulze-Delitzsch was helemaal geen sociaaldemocraat, hij was eerder een links-liberaal denker, net als Domela zelf in deze tijd. Zie ook noot 18.

52 *Recht voor Allen*, 24 januari 1880. De meeste coöperaties, zowel consumptie- als productiecoöperaties van welke politieke of levensbeschouwelijke kleur ook, gingen binnen enkele jaren na hun oprichting ten onder aan wanbeleid.

Domela voor een coöperatieve bakkerij een expliciet antikapitalistisch statement. Terwijl de socialisten met hun bakkerscoöperaties in België een kleine bakkersrevolutie ontketenden, bestonden er in Nederland grote commerciële broodfabrieken. Domela zou graag zien dat de arbeiders deze winstgevende zaak zelf in handen zouden hebben. Tenslotte was goed en goedkoop brood een centraal thema in de armoedebestrijding.⁵³

Ongetwijfeld werd Domela's keuze voor een bakkerij echter mede bepaald door het praktische Gentse voorbeeld. Het bezoek aan de Vrije Bakkers gaf voor Domela de doorslag om ook daadwerkelijk de coöperatie te gaan propageren. Domela had niet maar ergens iets gelezen dat hij nu aan zijn lezers probeerde te verkopen, nee, hij had persoonlijk gezien hoe de Gentse coöperatie werkte. Hij had gezien dat gewone mensen de bakkerij draaiende hielden en dat maakte Gent tot een praktisch en herkenbaar voorbeeld. Dit waren geen hooggeleerde partijsocialisten of geromantiseerde strijders, dit waren mensen zoals de lezers van *Recht voor Allen* zelf.

Domela's oriëntatie op de socialistische beweging en zijn bezoek aan Gent maken duidelijk dat het bij transfers vaak maar deels gaat om ideeën. De socialistische theorie speelde wel een rol in Domela's leven, maar het lezen ervan alleen deed hem niet besluiten om zijn leven hieraan te gaan wijden. Het bezoek aan Gent, waar hij zag hoe het socialisme in de praktijk eruit kon zien, hielp hem over de streep. Het socialisme dat hij daarna propageerde, was niet het parlementaire partijsocialisme, maar de praktische productiecoöperatie. Duidelijk is dat het onderzoek naar transfers baat kan hebben bij een praktische benadering: het onderzoeken van internationale contacten. Niet alleen de ideeën moeten onderzocht worden, maar ook de mensen die die ideeën overbrengen. Status blijkt bijvoorbeeld een grote rol te spelen bij het proces van transfer, en dat kan door een focus op de ideeën gemakkelijk over het hoofd gezien worden. Verder kunnen internationale contacten inzicht geven in de werking van verenigingen en *imagined communities*.

Een Amsterdamse 'volks-broodbakkerij'?

Domela's oproep in *Recht voor Allen* bleef niet ongehoord: in maart verschenen de eerste reacties op het artikel. Met leuzen als 'Op dan! mannen, 't is een maagkwestie' spoorden diverse Amsterdammers elkaar aan om een 'volks-broodbakkerij' op te richten.⁵⁴ Met een expliciete verwijzing naar Gent benadrukten ze dat naast het goede brood de uitkering van het dividend een dubbele winstsituatie betekende voor de arbeiders.⁵⁵ Op de eerste vergadering, die eind maart werd gehouden, besloten de aanwezigen 'eene voorloopige commissie te

53 Broodkarren als strijd wagens werd twee decennia later een belangrijke socialistische leuze. Oosterhuis, *Niet om het gewin*, 52.

54 *Recht voor Allen*, 13 maart 1880.

55 *Recht voor Allen*, 6 maart 1880.

benoemen, die nog nadere inlichtingen zou trachten te verkrijgen bij “De vrije Bakkers” te Gent’. De commissie zou vervolgens een concreet plan van aanpak ontwerpen.⁵⁶ In *Recht voor Allen* zijn verder geen sporen te vinden van een daadwerkelijk bezoek van de Amsterdammers aan de Gentse bakkerij, maar het is duidelijk dat het Gentse voorbeeld heel belangrijk was om tot concrete actie over te gaan. Zeker in de eerste oriëntatiefase, voordat de bakkerij was opgericht, was een verwijzing naar Gent belangrijk als legitimering van het idee. ‘Gent’ werd zo een soort ‘oervoorbeeld’ en speelde een belangrijke symbolische rol.

Er leek dus veel animo voor een door België geïnspireerd bakkersavontuur. Al in mei 1880, nog geen vier maanden na Domela’s artikel, werden het programma en het bestuur van de bakkerij gepresenteerd. In juni werd het eerste brood gebakken. Vooraf werden nog wel wat moeilijkheden gesignaleerd. Zo zouden ‘de vrouwtjes’ vooral in Amsterdam verwend zijn ‘door al die pan- knip- rotterdammer- plaat- en, den hemel weet, hoevele andere brooden’ ze gewend waren te kopen. Als zij al te ‘stijfhoofdig’ zouden blijven en geen genoegen wilden nemen met minder keuze, dan zou het nooit wat worden met de bakkerij.⁵⁷ En eigenlijk werd het dat ook niet, althans niet zoals in Gent. In december 1881 werden de eerste cijfers in *Recht voor Allen* gepubliceerd, met de mededeling dat de bakkerij te kampen had met moeilijkheden. Daarna verschenen er onregelmatig halfjaarlijkse balansen en een enkele keer een mededeling over een vergadering, maar geen uitgebreide succesverhalen. De Amsterdamse volksbroodbakkerij werd kortom niet zo’n succes als de voorbeeldbakkerij uit Gent.

Ook met de Gentse Vrije Bakkers ging het trouwens langzaam slechter. In november 1880 vond er een scheuring plaats: er was onenigheid ontstaan over de hoeveelheid geld die besteed zou moeten worden aan socialistische propaganda. De nieuwe bakkergroep die ontstond noemde zich Vooruit. En het was dit Vooruit dat, na in de zomer van 1881 openlijk afstand te hebben genomen van de Vrije Bakkers, al snel synoniem werd met de hele socialistische beweging in Gent. Onder leiding van Anseele knoopte Vooruit nieuwe, actieve contacten aan met onder meer Nederland en in 1882 opende de bakkerij zelfs een broodfabriek naar Nederlands voorbeeld.⁵⁸ Ironisch genoeg was dat naar het voorbeeld van de Nederlandse *kapitalistische* broodfabrieken.

Minte Kamphuis, Universiteit Leiden – Instituut voor Geschiedenis, Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden, m.kamphuis@hum.leidenuniv.nl

⁵⁶ *Recht voor Allen*, 20 maart 1880.

⁵⁷ *Recht voor Allen*, 17 april 1880.

⁵⁸ Defoort, *Werklieden bemint uw profijt*, 490.